

ՀՐԱՆՏ ՕՋԱՆՅԱՆ

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

ԼԱՉԱՐՅԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ՌՈՒՍԱՀԱՅ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ

Քանալի բառեր՝ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, նամակներ, Հովակիմ, Խաչատուր, Հովհաննես Լազարյաններ, հայկական թեմեր, աշակցություն, հովանավորություն, առանձնաշնորհներ:

Մաշտոցյան Մատենադարանի Լազարյանների արխիվը հարուստ փաստագրական նյութեր է պարունակում Լազարյանների և ռուսահայ գաղթավայրերի միջև սերտ կապերի ու փոխգործակցության վերաբերյալ: Մեր դիտարկած երկու տասնյակից ավելի արխիվային վավերագրերը կայսրության հայկական գաղթավայրերի (Աստրախան, Ղզլար, Մոզդոկ, Նոր Նախիջևան, Գրիգորիոպոլ) ազգաբնակչության նամակները և դիմումներն են Լազարյաններին՝ աշակցության ու հովանավորության խնդրանքներով: Քննվող վավերագրերը մեծամասամբ առնչվում են նաև հայերին շնորհված արտոնությունների խնդիրներին¹:

Ինչպես հայտնի է, գաղթավայրերը, հիմնադրումից ի վեր ռուսական իշխանություններից ստացել էին առևտրատնտեսական, ինչպես նաև՝ իրավաքաղաքական արտոնություններ՝ օգտվելով անգամ ներքին ինքնավարությունից²: Իշխանությունները հովանավորել ու առանձնաշնորհներ են տրամադրել հայ ազգաբնակչությանը: Այդ առանձնաշնորհները հաստատվել և վերահաստատվել են ռուս կայսրերի կողմից: Իր հերթին, հայ ազգաբնակչությունն ամենագործուն մասնակցությունն է ունեցել Ռուսաստանի առևտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացման գործում:

Դատելով Մատենադարանի արխիվային վավերագրերից՝ Լազարյանները՝ ի դեմս տոհմի նշանավոր ներկայացուցիչներ Հովակիմ Լազարյանի (1743-1826) և նրա գործը շարունակող որդիների՝ Հովհաննես (Իվան) (1786-1858) և Խաչատուր

¹ Վավերագրերի զգալի մասը հայերեն է, մյուսները՝ ռուսերեն, որոնցից մեջբերումներ կատարել ենք թարգմանաբար, իսկ ուղղագրական շեղումները ընդգծել ենք ուղիղ տառատեսակով:

² Տե՛ս «Հայկական գաղթօջախներ», Հայոց պատմություն, հ. III, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես - 1918 թ.), Գիրք երկրորդ (1901-1918 թթ. հայ գաղթավայրերը, պարբերական մամուլը և մշակույթը XIX դ. և XX դ. սկզբին), Երևան, 2015, էջ 366-401:

(Քրիստափոր) (1789-1871) Լազարյանների, իրենց անմիջական ուշադրության ներքո են պահել ռուսահայությանն առնչվող գրեթե բոլոր խնդիրները, միևնույն ժամանակ ամենատարբեր հարցերում միջնորդ են եղել տեղի հայության և ռուսական իշխանությունների միջև: Ավելին՝ ծավալել են հայանպաստ գործունեություն, մշտական կապ պահպանելով տեղի հոգևոր թեմերի և գաղթավայրերի հետ, այդ թվում նաև՝ այցելություններով: Այսպես՝ մեր դիտարկած առաջին վավերագրերից մեկը Գլարի հայ հասարակության 1817 թ. հունիսի 25-ի նամակն է Հովակիմ Լազարյանին: Այն վերաբերում է քաղաքի հայկական եկեղեցու կառուցման համար դրամական օժանդակություն ցուցաբերելուն: Քաղաքի հայության խնդրանքում ասվում էր. «Քանզի յայտ իսկ է Ձերդ վեհազնութեան, զի ի 1807 թուականէն ըսկսեալ, ժողովելով զդրամս եւ ի 12 թուոջ տնօրինմամբն Աստուծոյ հիմնարկութիւն սուրբ Ս. Կուսաւորչու անուամբն եկեղեցւոյն մերոյ եղև ըսկիզբն շինութեան, որ է հիմունքն եւ հարկաւոր տեղիսն ի քարէ եւ այլ բոլոր շինուածքն ի քարիչէ, որոյ ձեւն եւ օրինակն եւ կամ չափսն, տեղւոյդ կուսանաց վանից (Սըմօյնի) անուամբ եկեղեցւոյ ունի նմանութիւն: Սակայն մինչև ցարդ հազիւ ի կէս շինութիւնն եւ միայն որմունքն է շինեցեալ, վասն զի մեծ ծախք եւ բազում հոգատարութիւնք հարկաւորին»³: Բնականաբար, եկեղեցու կառուցման հետ կապված տեղի հայության ակնկալիքներն ու հույսերը շուտով իրականություն են դառնում. Լազարյաններն անխոնջ ստանձնում են հայկական գաղթավայրերին աջակցելու ազգանվեր գործը: 1819 թ. հունվարի 20-ի Գլարի հայության հաջորդ նամակից արդեն տեղեկանում ենք, որ այդ խնդրանքը լիովին բավարարվել էր. «զհաճոյական և սիրալրական նուէրն Ձեր՝ զհազար ռուբլին, զոր ընծայել էք վասն շինութեան Սուրբ Կուսավորիչ անուամբ կառուցեալ եկեղեցւոյն տեղւոյս, մատուցանեմք շնորհակալութիւնս», – ասվում է շնորհակալագրում⁴: Այլ խոսքով՝ Գլարի հայության ապավինումը Լազարյանների օժանդակությանը միանգամայն օրինաշատ էր և արդարացիված:

Հայ վերաբնակները Լազարյաններին դիմել են ամենատարբեր հարցերով ազատ տեղաշարժելու իրավունքից օգտվելու, լրացուցիչ հարկեր հավաքագրելուց ազատվելու խնդրանքներով: Ուշագրավ մի նամակ Գրիգորիոսյուրի հայ հասարակությունից է. նրանում Հովհաննես և Խաչատուր Լազարյաններին խնդրում են, որ Աստրախանի, Գլարի օրինակով իրենց ևս հրաման տրվի իրենց փաստաթղթերով ազատ տեղաշարժելու համար. «Ոչ կարեմք մոռանալ մինչև ցայսօր զխնամս ձեր, որ ի ներկայութեան ձերոյ աստ ունեցանք պատիւ վայելել, եւ ոչ կա-

³ ՄՄ, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 105, գործ 11, վավ. 86, ք. 1:

⁴ Նույն տեղում, վավ. 107, ք. 2:

րեմք չլիշել զպայծառ խօսս ձեր, որ յուսագրեցուցիք զմեզ»⁵, – ասվում է նամակում: Նոր Նախիջևանի հայ համայնքը տեղեկացրել էր Հովակիմ Լազարյանին լրացուցիչ հարկերի հավաքագրման մասին. «Անցեալ յամի (1824 թ. – Հ. Օ.) նոյեմբէր ամսույ 14ում ասուր հաստատեցելոյ բազմագումար յօտուածովք մանիֆեստի... Նախ վասն յաւելուածովք հարկապահանջողութեանց եւ ապայ գիլտիականի եւ վաճառագործուեաց, յորոյ մասին քաղաքս մեր յոյժ տանջի»⁶: Քաղաքացիները Հովակիմ Լազարյանին են ուղարկել մանիֆեստի 203-րդ հոդվածը և որպես բարձր հեղինակություն վայելող գործչի՝ խորհուրդ հարցրել՝ «արդեօք նպաստիցէ եւ մէզ առ Ամենաողորմ կայսրն զդեփութատս առաքել կամ թէ յաստուատ գրով խնդրամատոցս լինիլ»⁷: Նմանաբովանդակ մի նամակ էլ 1825 թ. փետրվարի 25-ին Աստրախանի հայերի անունից քաղաքի հոգաբարձուները հղել են Հովակիմ Լազարյանին և նրա որդիներ խաչատուրին ու Հովհաննեսին: Նրանց ևս անհանգստացրել է հայերի արտոնություններին վերաբերող այդ մանիֆեստի հարցը. «Իսկ այժմ ի հասանել ամենուրեք ողորմութեան մանիֆեստին լսեմք յոմանց օրինակաց, թէ պատասխան կողմնակալաց՝ թէպէտ եւ չէ վասն ազգի մեր բարուք, սակայն ազգ հայոց ըստ որում ընկալուչ առանձնաշնորհութեան, ոչ է պարաւանդեալ ընդ այնու հանրական պարտաւորութեամբ, բայց եւ ոչ կարեմք ըստ ամենայնի հաստատիլ յայն եւ կամ ըստ այնմ նոցին կեղակարծ աւետեաց բարեաց ուրախ լինիլ. նա զի եւ ի մատչեալ մեր հայցուածովք առ գաւառապետ տեղուոյս ծանոց, թէ ստացեալ է ի Ձերդ վեհազնութեանէ զնամակ եւ թէ վասն ազգային իրաց յայտնեալ է առ բարձրագոյն նախարարութիւնն»⁸: Դժվար չէ կուսհել, որ քաղաքի հայությունը լիահույս էր Լազարյանների աջակցությունը և խորհրդին՝ «Ուստի եւ պարտաւորիմք դարձեալ դիմել առ Ձեզ, ով բազումողորմ տեսաք մեր եւ ազգասեր բարերարք, եւ քաղաքովին ապաւինեալ ի խնամս մարդասիրութեան Ձեր, վերստին համարձակիլ բանալ զշրթունս մեր եւ խնդրել ի Ձենջ, զի յանձին առեալ եւ զայս ծանրութիւն Ազգային աղերսից եւ մաղթանաց, որովք բազում անգամ յանշափս պարտաւորեալ էք զազգս, բարեհաճեսջիք ի խորհրդականաց ոմանց կամ ի խորհրդի դպրաց հասու լինել, թէ արդեօք ստուգիւ ազգ մեր կամ քաղաք յայն կոպար ընդադրութեան պարուրի, թէ ըստ պայմանի անդ նշանակեալ արտոնութեան մնայ ազատ ի կապակցութենէ ընդ տանուտիրական աջին յամենայն հարկադրութիւնս»⁹: Թեև խնդրագիրը ներկայացրել էին «դատաւորք եւ հոգա-

⁵ Նույն տեղում, վավ. 102, ք. 1:

⁶ Նույն տեղում, քղթ. 104, գործ 7, վավ. 73, ք. 1:

⁷ Նույն տեղում, ք. 2:

⁸ Նույն տեղում, վավ. 76, ք. 1:

⁹ Նույն տեղում, ք. 1-2:

բարձուք քաղաքիս», այդուհանդերձ, վավերագրում առկա է նաև ռուսահայոց թեմի առաջնորդ Հովհաննես արքեպիսկոպոսի միջնորդագիրը¹⁰:

Խնդրագրերի շարքում դիտարկենք նաև Մոզդոկի հայուխյան նամակը Հովհաննես Լազարյանին. տեղի հայերն օգնություն են խնդրել հայկական եկեղեցու կառուցումն ավարտելու համար. «որոյ շինութիւն սկսեալ կայ ի յանցելոյ 1822 ամի եւ ի մայիսի ամսոյ եւ մինչեւ ցայժմ չէ աւարտեալ»¹¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Լազարյանները ցանկացած հարցում ականջալուր են եղել հայուխյան առաջադրած խնդիրներին:

Լազարյանների արխիվում Խաչատուր և Հովհաննես Լազարյաններին ուղղված հայ գաղթավայրերի դիմումները զգալի թիվ են կազմում հատկապես 1820-ական թթ. վերջերից՝ կայսր Նիկոլայ I-ի գահ բարձրանալու և հայուխյան ունեցած արտոնությունները պահպանելու ու վերահաստատելու հարցերի հետ կապված խնդրագրերը: Մեզ հետաքրքրող խնդրին առնչվող փաստաթղթերից է 1826 թ. օգոստոսի 16-ի ռուսահայոց (Աստրախանի) թեմի առաջնորդ Հովհաննեսի և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ Գրիգոր արք. Զաքարյանի համատեղ դիմում-խնդրանքը Նիկոլայ I-ին: Վավերագիրն ուշագրավ է նաև նրանով, որ ռուսահայ թեմերի առաջնորդները փորձել են այդ դիմումի միջոցով տեսակցություն հայցել Նիկոլայից՝ մինչև վերջինիս թագադրումը (տեղի է ունեցնել օգոստոսի 22-ին – Հ. Օ.) ըստ այդմ՝ նպատակ հետապնդելով վերահաստատել հայաբնակ քաղաքների ունեցած արտոնությունները. «Ձերդ Գերազանցության բարձրագույն կամքով հեռավոր երկրներից ժամանել ենք Մոսկվա՝ ներկա գտնվելու թագադրման արարողությունը: Մենք դեռ բախտ չենք ունեցնել ներկայանալ Ձերդ Կայսրական Գերազանցությանը: Մենք հոգևոր առաջնորդներն ենք հայ ժողովրդի, որի թիվը կայսրությունում մոտ մեկ միլիոն է», – ասվում էր նամակում¹²: Իհարկե, նամակում նշված հայ բնակչության թվաքանակը դեռևս հիմնավորման կարիք ունի, սակայն, միաժամանակ, դժվար չէ կռահել, որ հոգևոր առաջնորդները դրանով նպատակ են ունեցել տպավորել Նիկոլայ I-ին՝ տեսակցության հասնելու համար:

1826 թ. օգոստոսի 25-ով թվագրված հաջորդ արխիվային վավերագիրը կրկին Հովհաննես և Գրիգոր եպիսկոպոսների խնդրագիրն է արդեն թագադրված Նիկոլայ I-ին կայսերը: Թեմակալ առաջնորդները գրում են, որ «մենք՝ Ռուսաստանում և Բեսարաբիայում բնակվող հայերի թեմական եպիսկոպոսներս, նախորդ ժամանակների օրինակով, մեզ վրա պատասխանատվություն ենք վերցնում միջ-

¹⁰ Նույն տեղում, ք. 3:

¹¹ Նույն տեղում, վավ. 79, ք. 1:

¹² Նույն տեղում, քղթ. 111, գործ 36, վավ. 5, ք. 1:

նորդել մեր ժողովրդի անունից Ձերդ Կայսերական Մեծության առջև հետևյալ խնդրանքով բոլոր հայերին, առանց բացառության, հավասարապես նաև քաղաքներին և հայկական բնակավայրերին տրվել են արտոնություններ, որոնք հաստատվել են ցար Ալեքսեյ Միխայլովիչի, Պետրոս I կայսեր, Եկատերինա II կայսրուհու, Պավել I կայսեր և բազմիցս՝ Ալեքսանդր կայսեր կողմից: Իրանց համաձայն՝ հայերն ազատված են եղել առևտրային հարկերից»¹³: Նամակում թեմակալ առաջնորդներն ամենայն մանրամասնությամբ ներկայացրել են նաև, թե Ռուսաստանում հաստատված հայ բնակչությունն ինչ աշխատասիրությամբ ու եկամուտներով է ապահովել կայսրության բարգավաճումը. «Չմշակվող հողերը դարձել են հովիտներ, քաղաքներ և բնակավայրեր, որի ապացույցն են հայկական քաղաքներ Ղզլարը, Մոզդոկը, Նախիջևանը, Գրիգորիոպոլը և մյուսները, որոնց բնակչությունը մշակում է հողն ու խաղողի այգիները, զբաղված է մետաքսի արտադրությամբ»¹⁴: Ավելին, նամակում առանձնակի շեշտվում է այն հանգամանքը, որ «ողջ առևտուրը և կապը Պարսկաստանի, նաև՝ Վրաստանի և ընդհանրապես Արևելքի հետ կատարվում է հայերի միջոցով»¹⁵: Ընդամին՝ թեմակալ առաջնորդները մեկ անգամ ևս հիշեցնում են հայությունը տրված արտոնությունների և առանձնաշնորհների մասին, որոնք ռուս կայսրերը պարբերաբար վերահաստատել են, ուստի նիկոլայ I-ին խնդրում են նույնն անել. «Աղոթում ենք ամենակարող Աստծուն Ձեզ և Ձեր օգոստոսափառ ընտանիքի առողջության համար և Ձերդ Գերազանցության ողորմությունն ենք հայցում հայ ժողովրդի հանդեպ»¹⁶: Խնդրագրի հետագա բովանդակությունից պարզ է դառնում, որ թեմական առաջնորդները հիմնավոր մի փաստաթուղթ էլ են կցել իրենց դիմումին՝ «Ձերդ Գերազանցությանն ենք ներկայացնում հատուկ մի գրություն հայերի մասին, որոնք բնակություն են հաստատել Ռուսաստանում»¹⁷, – ասվում էր թեմակալ եպիսկոպոսների նամակում:

Սրանով, սակայն, եպիսկոպոսների խնդրագիրը չի ավարտվում: Նամակի վերջում հոգևոր առաջնորդները արտահայտում են իրենց և ռուսահայության կամքը՝ լիազորելու Լազարյաններին՝ հայկական շահերը ներկայացնելու ռուսական արքունիքում. «Մենք, հեռու գտնվելով և բացակայելով մայրաքաղաքից ու հայ ժողովրդի հոգևոր գործերով զբաղված լինելու պատճառով, մեր և ամբողջ հայ ժողովրդի անունից հանձնարարում ենք պետական խորհրդական Իվան Լազարյանին (Հովհաննես Հովակիմի Լազարյան – Հ. Օ) և կոլեգիալ խորհրդական

¹³ Նույն տեղում, վավ. 60, ք. 2:

¹⁴ Նույն տեղում, ք. 3:

¹⁵ Նույն տեղում, ք. 4:

¹⁶ Նույն տեղում, ք. 6:

¹⁷ Նույն տեղում:

Քրիստափոր Լազարյանին (Խաչատուր Հովակիմի Լազարյան – Հ. Օ) ջանք շինայել հօգուտ հայ ժողովրդի բարեկեցության»¹⁸: Ուստի դատելով այն հանգամանքից, որ թեմակալ առաջնորդների նախորդ դիմումը կայսրին, ըստ երևույթին, անարձագանք է մնացել, եպիսկոպոսները գիտակցել էին, որ Լազարյանների միջամտությունն այս գործին խիստ կարևոր է:

Լազարյանների արխիվում բավական շատ են վավերագրերը, որոնք ուշագրավ տեղեկություններ են հաղորդում Ռուսաստանում հայերի բնակեցման վերաբերյալ: Լազարյաններն առանձնակի ուշադրություն էին հետևել հայկական գաղթավայրերի կյանքին, ուստի հավաքել են այդ պատմությանը վերաբերող ամենատարբեր բնույթի փաստաթղթեր, վկայություններ: Այս վավերագրում, օրինակ, ասվում է, որ «Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարի ժամանակներից մինչև 1744 թ. հայերը Ռուսաստան էին գալիս միայն առևտրի նպատակով օգտվելով Պետրոս Մեծ կայսեր հատուկ հովանավորությունից: 1744 թ. փետրվարի 29-ի բարձրագույն հրամանի հետևանքով թուրքական և պարսկական տիրույթներից հայերը սկսեցին վերաբնակություն հաստատել Ռուսաստանում»¹⁹: Ինչ վերաբերում է հայերին տրված արտոնություններին, փաստաթղթում նշված է, որ «Պավել I կայսրը 1799 թ. հոկտեմբերի 28-ին հրովարտակ շնորհեց Աստրախանի, Ղզլարի, Մոզդոկի, Գրիգորիոպոլի, Արիմի, Գերբենտի հասարակություններին, որոնցով սահմանվեց, որ կարող են ազատ առևտուր անել ցամաքում և ծովում»՝ ազատվելով ռուս վաճառականությանն անդամագրվելուց և հարկեր վճարելուց²⁰:

Արխիվային վավերագրերը ներկայացնում և բնութագրում են հայ գաղթավայրերի տնտեսական կյանքի գրեթե ամբողջական պատկերը, որից էլ պարզ է դառնում, թե ինչպիսի կարևոր դերակատարություն են ունեցել Լազարյանները եղած արտոնությունները պահպանելու հարցում:

Անշուշտ, Լազարյանների ներգրավվածությունն այդ խնդիրների լուծման հարցում տալիս էր սպասված արդյունքը, ինչը երևում է 1829 թ. սեպտեմբերի 9-ին Նիկոլայ I-ի պետական քարտուղար Ն. Ն. Մուրավյովի՝ Հովհաննես Լազարյանին ուղարկված նամակից: Ռուս պաշտոնյան հայտնում էր, որ «Ռուսաստանի և Քեսարաբխայի հայերի թեմական եպիսկոպոսների խնդրանքը՝ հայերին, տրված արտոնությունների և իրավունքների հիման վրա՝ ազատել առևտրականներին համաքարություններում գրանցվելուց, այդ թվում նաև՝ հարկերից ու ծառայություններից, ինչպես նաև՝ հաստատման ուղարկված Լազարյանների ճեմարանի

¹⁸ Նույն տեղում, վավ. 60, ք. 6-7:

¹⁹ Նույն տեղում, վավ. 27, ք. 1 (տե՛ս կից Վավերագրեր):

²⁰ Նույն տեղում, ք. 2:

կանոնադրությունն իմ կողմից ներկայացվել է մինիստրների կոմիտե՝ անհապաղ քննարկելու և Նորին Կայսերական Մեծությունը ներկայացնելու համար», – ասվում էր պետական քարտուղարի նամակում²¹:

Լազարյանների և հայկական գաղթավայրերի արդյունավետ համագործակցության մասին է վկայում Խաչատուր Լազարյանի նամակը Բեսարաբիայի առաջնորդ Գրիգոր արքեպիսկոպոսին: Խ. Լազարյանը մանրամասն տեղեկացնում էր հայերին տրված արտոնությունների և Լազարյան ճեմարանի հարցերի քննարկումների ընթացքը նախարարների խորհրդում. «Ըստ նախնական տեղեկությունների, – գրում է Խ. Լազարյանը, – գործի լուծմանը Մինիստրների խորհրդում հաջողությամբ են ընթանում. սկսել են պահանջել և հավաքել տեղեկություններ, այդ թվում՝ նախկինում հայերին տրված արտոնությունների հրամանագրերը և դրանց պատճենները»²²: Դատելով վավերագրից՝ կարող ենք եզրակացնել, որ Լազարյանները քաջածանոթ են եղել գործի ընթացքին ու ռուսական կառավարական շրջանակներում ընթացող քննարկումներին: Այսպես, Խ. Լազարյանը գրում է, որ «երբ կայսրին ներկայացրել են արքեպիսկոպոսի խնդրագիրը, ապա նրա կամքով կարծիքներ են պահանջվել այն գեներալ-նահանգապետերից, որտեղ հայեր են բնակվում: Կոմս Մ. Վորոնցովը (Նովոռոսիայի և Բեսարաբիայի գեներալ-նահանգապետ – Հ. Օ.) դրական արձագանք է տվել, որ հայերին տրված հրամանագրերը պետք է հաստատել: Դրան հակառակ՝ գեներալ Ա. Երմոլովը (Վրաստանի, Աստրախանի և Կովկասի կառավարիչ – Հ. Օ.) եզրակացնում է, որ արտոնությունները պետք է վերացնել»²³: Փաստաթղթից պարզ է դառնում, որ Երմոլովի պես, հայերի արտոնություններին դեմ է եղել նաև Ֆինանսների նախարարը²⁴: «Ստիպված եմ մեկնել Սանկտ Պետերբուրգ՝ հօգուտ ազգի միջնորդելու համար», – եզրափակում է Խ. Լազարյանը²⁵:

Որպես խնդրին առնչվող և լրացնող փաստաթուղթ՝ կարելի է դիտարկել Լազարյանների արխիվի մեկ այլ ուշագրավ վավերագիր. Ռուսաստանում բնակություն հաստատած հայերին տարբեր ժամանակներում շնորհված արտոնությունների հրամանագրերի ցանկը, որը սկսվում է 1667 թ. հայտնի առևտրային պայմանագրով և 1673 թ. դրա լրացումով, որոնցով հայ վաճառականները Ռուսաստանում ազատ առևտուր անելու իրավունք են ստացել: Փաստաթղթերի այդ ցանկը, ըստ ամենայնի, ևս պատրաստվել է նախարարների խորհրդին ներկայացնելու համար²⁶: Ինչ վերաբերում է այս խնդրում Լազարյանների նվիրվածությանը, ապա

²¹ Նույն տեղում, վավ. 24, ք. 1-2 (տե՛ս կից Վավերագրեր):

²² Նույն տեղում, վավ. 36, ք. 1:

²³ Նույն տեղում, ք. 2:

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ Նույն տեղում, ք. 3:

²⁶ Նույն տեղում, վավ. 52 (տե՛ս կից Վավերագրեր):

պարզորոշ երևում է գեներալ Ա. Երմոլովի վերոնշյալ զեկուցագրի բովանդակությանը ծանոթ լինելու փաստից: Խոսքը Լազարյանների արխիվի վավերագրի մասին է, որը հայերի ունեցած արտոնությունների առնչությամբ Կովկասի կառավարիչ գեներալ Երմոլովի ներկայացրած կարծիքն է: Վավերագիրը ռուսերեն է՝ զուգահեռաբար Լազարյանների հայերեն թարգմանությամբ և վերլուծությամբ:

Ընթերցելով Կովկասի կառավարչի բնորոշումները հայերի մասին, կարծում ենք համապատասխան հետևություններ անելը դժվար չէ: Կառավարչապետը գրում է. «Հայք ունենալով զօգուտ յայլե այլ առանձնական թոյլատուութեանց ի Ռուսաստան ի տեւել ամաց բազմաց առաւելութեամբ հնարագիտութեան իւրեանց եւ բաւական հարստութեամբ մոռացեալ են զնախնի վիճակ իւրեանց ի Տաճկաստան, ի Պարսկաստան եւ ի Վրաստան, ուր վասն նոցա ոչ գոյր բնաւ հաստատուն ինչ, ուր եւ յամենայն վայրկեանի գտանէին նոքա ի մէջ վտանգից»²⁷: Թեև ռուս գեներալը մեծ ջանասիրությամբ է շեշտում հայերի ապահով վիճակը Ռուսաստանում՝ ի տարբերություն այլ երկրների, այդուհանդերձ, ինչպես տեսնում ենք հենց իր բնութագրումներից՝ հայերն այդ հարստությանը հասել են իրենց հնարամտության շնորհիվ միայն: Հարկ է նշել, որ կառավարչապետն, անշուշտ, չափազանցնում է. ռուսաց կայսրերն արտոնություն կամ առանձնաշնորհներ չէին տրամադրի հայ ազգաբնակչությանը, եթե համոզված չլինեին հայերի ակտիվ առևտրային գործունեությունից կայսրության ստանալիք օգուտների մեջ: Գեներալն ինքն էլ է ակամա խոստովանում ռուսահայ վաճառականության կարևոր դերը կայսրությունում, նշելով, որ «զի եթէ թողցեն զհայս ըստ առաջնոյն օգտիլ իրաւամբք եւ նախամեծարութեամբ արտօնութեանց բոլոր վաճառականութիւնն կոչ/// ուր նոքա բնակին մնասցէ միայն ի ձեռս նոցա, իսկ վաճառականութիւնն ռուսաց դարեացէ, կրեսցէ վնասս եւ միանգամայն կախիցի զհայոց միայն»²⁸: Հետևաբար, որպեսզի ռուս վաճառականությունը վնասներ չկրեր և կարողանար «մրցակցել», առաջարկում էր հարցի լուծման «իր տարբերակը». «միանգամ հրովարտակաւ ոչնչացուցանել զամենայն կանխաւ արտօնութիւնս պարգեւեալս հայոց, եւ ածեալ զնոյն հայս եւ զամենայն հասարակութիւնս նոցա վճռաբար ի միակցութիւն եւ ի կարգ հպատակացն ռուսաց, առանց նախամեծար ինչ առնելոյ զնոսա քան զբնական ռուսս»,— գրում է Երմոլովը²⁹: Ընդամին, ուշագրավ է զեկուցագիրը ներկայացնելու ժամանակը, երբ արդեն սկսվել էր ռուս-պարսկական (1826-1828 թթ.) պատերազմը, որում, ինչպես հայտնի է, ռուսական կովկասյան բանակին մեծապես աջակցողը հենց հայերն էին:

²⁷ Նույն տեղում, վավ. 59, ք. 1 (տե՛ս կից Վավերագրեր):

²⁸ Նույն տեղում, ք. 2:

²⁹ Նույն տեղում:

Ռուսահայերի համար անբարենպաստ այս փաստաթղթի գոյություն մասին ռուսահայությունը տեղեկացրել են Լազարյանները: Արխիվային նույն վավերագրի մեկ այլ օրինակի վրա արդեն առկա են Լազարյանների նշումներն առ այն, որ գրությունը 1826 թ. նոյեմբերի 1-ին ուղարկվել է Ներսես, Հովհաննես և Գրիգոր արքեպիսկոպոսներին և իշխան Դ. Բ. Արղունի-Սկի-Դովգորուկովին՝ 1826 թ. դեկտեմբերի 6-ին³⁰:

Մինչ ռուսական իշխանությունները շարունակում էին քննարկել արտոնություններին վերաբերող հարցերը, Լազարյաններին ուղղված՝ հայկական գաղթավայրերի բնակչության նամակների և դիմումների հոսքը չէր դադարում. ռուսահայությունը շարունակում էր ապավինել վերջիններիս աջակցությանը: Այդ նամակներում արծածված տարբեր խնդիրներն արտացոլում են նաև գաղթավայրերի ներքին կյանքի առանձնահատկությունները:

Այսպես, 1826 թ. հոկտեմբերի 29-ին Նոր Նախիջևանի հայերը Լազարյաններին ուղղված պատասխան նամակում գրում են, որ հոկտեմբերի 7-ին վերջիններիս ուղարկած գրությունը ստացել են միայն ամսի 23-ին, որի հետո անմիջապես այն ներկայացվել է տեղի հայ համայնքին. «Ի յամենայնում համախումբ ժողովն հասարակութեացն ի լուր ամենեցունցն մերթ ընդերձեալ մինչ զի բովանդակ քաղաքիս մերոյ հասարակութիւնքն ծանեան զգորութիւն գրոյն այնորիկ եւ միանգամայն փառս վերառաքելով առ ամենատեսն յԱստուած»³¹: Իրենց նամակում նախիջևանահայերն անդրադառնում են իրենց ակընկալիքներին՝ գրելով, որ «նախ քաղաքս Նորին կայսերական մեծութեան քաղձր հայեցողութեան եւ ըստ նոյն առատօրէն ողորմիլ բարեհաճիլն առ հայկազուն ազգս մեր, որ զայստսիկ ի ձեռն Ձերդ վեհազնութեան քաջարթուն աշխատանօք յօրինեցեալ խնդրոյն եւ ի դրունս մեծամեծաց ընչանալոյն, եւ զխնդիրս գործածելոյն ձերում առաջածեծեալն եղև»³²: Ինչպես գրված է նամակում՝ քաղաքի խնդիրների լուծման հարցում Լազարյանների ցուցաբերած ջանքերը բարձր գնահատականների են արժանացել տեղի հայության կողմից, որի կապակցությամբ էլ նամակի վերջում հեղինակները հույս են հայտնել, որ «գորմէ ազգասէր եւ անքուն աշխատանացն Ձերոց ընդհանուր քաղաքաւս մերում անթիւ գոհութիւնս մատուցանիմք ըստ նոյն եւ խնդրեմք իսկ ի ամենաբարձրելոյն յԱստուծոյ փոխանակ այնպիսի աշխատասիրութեան ձերում, զորս ներգործեցաւ եւ յաղագս ապագայն եւս բարբարելոյ եւ աշխատիլ խօստմանն ձերում, Տերն հայմայնից ինքնին լցուսցէ զվարձս ձեր աստ մարմնով ծաղկեցուսցէ զարմօք եւ զաւօկոք բիւր բարութեամբ եւ ի հանդերձելումն՝ հոգով»³³:

³⁰ Նույն տեղում, վավ. 37, ք. 1-3:

³¹ Նույն տեղում, վավ. 39, ք. 1:

³² Նույն տեղում:

³³ Նույն տեղում:

Մեկ այլ ընդարձակ նամակից, որը գրվել է 1833 թ. հունիսի 15-ին, տեղեկանում ենք, որ Խ. Լազարյանին դիմել են՝ «ի շրջակայ գիւղօրէից Ղլարայ», որի բնակիչները բավական պատկերավոր են բնութագրում Լազարյանների հետ իրենց կապած մեծ հուշերը. «Մնայ մեզ այժմ մի միայն պաշտպան եւ բարեխօս, եւ այդ ո՞վ, թէ ոչ լուսածիր շառաւիղդ Լազրիանց»³⁴: Այս դիմում-նամակում արծածվող հարցերից պարզ է դառնում խնդիրների այն լայն շրջանակը, որ ղլարահայու-թյան մոտ մեծ տագնապ էր առաջացրել: Դա առաջին հերթին կապված էր հայերին կազակական զորամասերում զինվորական ծառայութեան մեջ ներգրավելու հարցի հետ. «Նորին կայսերական մեծութեան էր գրել զմեզ եւ զորդիս եւ զորդիս որդւոց մերոց ի զազախ կոչեցեալ զինուորս պաշտօն ամենեւին անսովոր մեզ եւ անլուր ի սկզբանէ անտի»³⁵: Մինչդեռ հայտնի էր, որ Կովկասում հաստատված հայերի հիմնական զբաղմունքն առևտուրն ու երկրագործությունն էր և նրանք ազատված էին զինվորական ծառայությունից, ինչի մասին և նամակի հեղինակները հիշեցնում էին Խ. Լազարյանին. «Յաստուածապահ երկիրս Ռուսաց՝ ի բազում ամաց հետէ հրովարտաւօք օծելոյն ռուսաց պաշտպանեալք, ազատ մնալ յորդւոց յորդիս ի զինուորական անսովոր մեզ պաշտամանց եւ պարապիլ յերկրագործութեան եւ յայլ սոյն օրինակ շինականավայել պարապմունս, ահա իբրև 30 աւելի ամք»³⁶:

Նամակում եղած տեղեկություններից ակնհայտ է դառնում նաև, թե տեղացի հայերն ինչ քայլեր են ձեռնարկել զինվորական ծառայութեան հետ կապված խնդրի շուրջ. «Ան ի զհարդ եւ իցէ ազատ կացուցանիլ զմեզ յայդպիսի տաժանակիր պաշտօնէ, խորհրդով եւ կամօք ձերակուտից մերոց եւ ըստ չափու ականջաւորաց ընտրեցաք մեք երկոքին ներքոյ ստորագրեալքս բնակիչք նոյն Ղլարայ գեւղօրէից, իբրեւ դիպուտատք»³⁷: Ինչպես պարզվում է նամակի հետագա շարադրանքից, համայնքի լիազորած պատվիրակները մեկնել են Քիֆլիս՝ իրենց խնդիրը Կովկասի կառավարչապետ Գ. Ռոզենին ներկայացնելու նպատակով: Այդ խնդրի հետ կապված, սակայն, բարոն Ռոզենը հայտարարել է, որ հայերի պարտավորությունը բխում է կայսեր հրամանից, հետևաբար, Խ. Լազարյանին ուղղված իրենց խոսքում նամակի հեղինակները գրել են. «Յորդոր եղև մեզ նորին պայծառափայլութեան առ ինքն կայսրն դարձուցանել զխնդիր մեր»³⁸:

³⁴ Նույն տեղում, վավ. 71, ք. 1:

³⁵ Նույն տեղում:

³⁶ Նույն տեղում:

³⁷ Նույն տեղում:

³⁸ Նույն տեղում:

Հետևաբար, բնավ պատահական չէր, որ կայսրին դիմելու հարցի առնչությամբ ղզլարահայուկությունն ապավինել է Լազարյանների աջակցությանը, ուստի և չէին կարող սին լինել տեղի հայության հույսերը, որոնք կապված էին ռուսական արքունիքում Լազարյանների ունեցած ծանրակշիռ դիրքի ու հեղինակության հետ. «Ունիք մուտ եւ ել ի տունս բարձրաստիճան մերձաւորացն կայսեր, վստահ ասեալ առաքեմք Ձեզ ըստ այսմ զպատճէն խնդրոյն եւ զօրինակ ուկագիս եւ աղաչեմք լալագին՝ խնայեալ ի մեզ եւ ի մանկտիս մեր՝ ի նշանակ ազգասիրութեան անգամ մի բարեխօսիլ վասն վորոյ զի քաջայոյս եմք թէ միակ ականարկութեան Ձեր ի մեզ, շատ է ազատ կացուցանել զմեզ յայտ նորայ վատաբաղտ վիճակէ»³⁹: Ակնհայտ է, որ ժամանակ չկորցնելու նպատակով պատվիրակներն այս նամակը գրել են երբ դեռևս Թիֆլիսում էին: Այսպիսին էր ղզլարահայերի խնդրանքը և իրենց գործում Լազարյաններին ներգրավելու նպատակադրումը:

Անդրադառնանք նաև Խ. Լազարյանին ուղղված ևս մեկ խնդրագրի, որը բնորոշում է Գրիգորիոպոլի հայ բնակչության վիճակը և արծածված խնդիրների հետ կապված՝ Լազարյանների միջամտության անհրաժեշտությունը: Այսպես՝ ներկայացնելով քաղաքում տիրող իրավիճակը, նամակի հեղինակները մի քանի կետով շարադրել են իրենց խնդիրները: Ինչպես և այլ դեպքերում, այստեղ ևս, հայ բնակչությունը կանգնած էր առևտրային արտոնություններից զրկվելու խնդրի առջև, որին, սակայն, գումարվել են նաև այլ բնույթի դժվարություններ. նամակում ասվում է. «Ընդ գօրութեան վճռոյ Բարձրագոյն Խորհրդարանի Նորին Կայսրեական Մեծութեան արժուական պալատն Խէրսօնու միաւորական գրով իւրով ազդ առնէ Մաղիստրաթին տեղաոյս ի 19 յունվարի 1834, սոյն ամի, համար 80, եւ ընդ նմին ծանուցանէ միայն ի մասին կելտիութեան (ռուսերեն՝ ՇԱՆԾԱՅ, հայերեն՝ համքարություն – Հ. Օ.) վերջացուցանելոյն բարձրագոյն Խորհրդարանին այնմ, եւ վասն լինելոյ համահաւասար կելտիութեան ռուսաց: Միայն ոչ կարողացաք որոշել գօրութիւնն մտացն վճռահատութեան բարձրագոյն Խորհրդարանին այնորիկ»⁴⁰: Նամակում նշված և քաղաքին հուզող մեկ այլ խնդիր էլ վնասատուների հետևանքով կորցրած բերքի հարցն էր, որի դիմաց, սակայն, հարկեր էին գանձվել:

Գիտարկենք նաև Գրիգորիոպոլի բնակիչներին անհանգստություն պատճառած հաջորդ հարցը. այն վերաբերում էր առևտրային գործունեությանը, որի հետ կապված խոչընդոտները նամակում նշված են հետևյալ հանգամանքով. «Եղբայրք, որ բնակին ի տան միոյ միավաճառ եւ մի կապիտալ միայն հարիւրին մին, առ ա[յ] ժմ բաժանեցին եղբարցն եւ թողին մեշչանական անուանակոչութեան. ոչ

³⁹ Նույն տեղում, ք. 2:

⁴⁰ Նույն տեղում, վավ. 101, ք. 1:

գոյ այլ ի մեջ քաղաքաց այսպիսի բան, միայն ողորմելի քաղաքին մերոյ»⁴¹: Պետք է նկատի առնել նաև այն, որ սույն նամակը գրվել է 1834 թ. սեպտեբերի 3-ին, իսկ մինչ այդ քաղաքի հայ բնակչությունը, ծանուցված լինելով փոփոխությունների մասին, փորձել է ինքնուրույն քայլեր ձեռնարկել՝ բազմիցս դիմելով իշխանություններին, սակայն, ապարդյուն: Տեղական իշխանությունների պատասխանը, որի մասին նշված է նամակում, եղել է այն, որ հայերը պետք է անդամագրվեն համքարություններին: Հետևաբար՝ գրիգորիոսյանների նամակը եզրափակվում է հ. Լազարյանին ուղղված դիմումով, որպեսզի վերջինս օժանդակի՝ վերոնշյալ խնդիրները ճիշտ ատյաններում բարձրացնելու հարցում⁴²:

Լազարյանների արխիվի մեկ այլ ուշագրավ վավերագիր լավագույնս բնորոշում է ռուսահայության խնդիրներում Լազարյանների ներգրավվածությունն տարածականությունը: Խոսքը Հին Արիմ (Արիմի էսկի) քաղաքի հայություն՝ 1843 թ. մայիսի 14-ի նամակի մասին է՝ Հովհաննես և Խաչատուր Լազարյաններին: Դժվարությունների առջև կանգնած հայությունը տեղեկացնում է, որ իրենց խնդիրների հետ կապված դիմել են տարբեր մարմինների, սակայն, ինչպես երևում է՝ ապարդյուն. «Անցեալ թիւ մայիսի 4-ին խնդրամատուց եղաք Նորին պայծառութեան գռաֆ Վորոնցովին եւ զպատասխանի նորեն օգ[ո]ստ[ո]սի 13-ին համաւ 10. 929 ընկալեալ՝ եղաք ընդ սմին, ապա առ Քազոննի բալատն տեղոյս խնդրամատուց եղաք, եւ նա բրիստավեդ արար ի սէնաթն եւ ի Վորոնցովն, տալով մեզ զեկուցումն անցեալ սեպտեմբերի 28, համարաւ 8959, վասն առաքման նորին, որպես ցուցանէ օրինակն, այլ և այս թիւ՝ մարտի 12»⁴³: Այլ խոսքով՝ տեղի հայերի խնդրանքն էր, որպեսզի Լազարյաններն էլ միջնորդեն Մ. Վորոնցովին՝ խնդրահարուց հարցերում իրենց օգնելու համար: Հետևաբար, շարունակում են նամակի հեղինակները. «Կրկնախնդիր եղաք առ յիշեալ պայծառ Վորոնցովն, յորմէ տակաւին չունիմք զդարձ, եւ որպէս երևի՝ ի ներկայիս պայծառութիւն նորին գտանի յայդր՝ ի Բեդրբուրգ»⁴⁴: Եվ դա ամենը չէ, իրենց գործերին աջակցելու խնդրանքից բացի՝ տեղի հայերը, ակնկալել են նաև Լազարյանների այցն իրենց քաղաք: Ընդամին, նամակն ավարտելով՝ հետևյալ խոսքերով. «Վասն որոյ միաբան քաղաքայնովք երես անկեալ աղաչեմք Ձերդ գերազանցութեանց՝ աստուածախնամ այցելութեամբ մտադիր լինել օրինակաց եւ գրութեանց եւ ըստ խոստման տիրացդ այցելու լինել մեզ անտերացելոց»⁴⁵:

⁴¹ Նույն տեղում:

⁴² Նույն տեղում:

⁴³ Նույն տեղում, վավ. 115, թ. 1:

⁴⁴ Նույն տեղում, թ. 1-2:

⁴⁵ Նույն տեղում:

Հայ գաղթավայրերի խնդիրներով պայմանավորված՝ Լազարյանների գործուն միջնորդությունը դիտարկենք նաև խնդրին վերաբերող նամակներով, որոնք Ղզլարի հայությունից հարցերով պայմանավորված՝ Հովհաննես Լազարյանի նամակներն են Կովկասի փոխարքա Մ. Վորոնցովին: Դրանցում Հ. Լազարյանը կոմս Վորոնցովին է ներկայացնում ղզլարահայության ծանր վիճակը, նշելով, որ թեև նրանք ծառայում են ռուսական պետությանը, այդուհանդերձ, ամենատարբեր զրկանքներ են կրում: Նամակներից մեկում, որը գրվել է 1845 թ. փետրվարի 27-ին, Հ. Լազարյանը խոսում է ստեղծված իրավիճակի մասին. «Ղզլար քաղաքի բնակիչները ռուս կայսրերի հրամանագրերի հիման վրա ստացել են արտոնություններ, սակայն այժմ գտնվում են ծանր վիճակում: Դիմել են կառավարությունը՝ խնդրանքով, որը մանրամասնորեն ներկայացված է ստորև: Տարբեր կողմերից շրջապատված են Ռուսաստանի թշնամիներով, որոնք անարգել անհանգստացնում են նրանց իրենց հարձակումներով անգամ քաղաքի բնակիչների արյունը թափելով»⁴⁶: Մանրամասնելով Ղզլարում տիրող իրադրությունը՝ Հ. Լազարյանն իր նամակում խնդրում է, որպեսզի Մ. Վորոնցովն ուշադրություն դարձնի ղզլարահայության դիմումներին⁴⁷:

Ինչպես երևում է Հ. Լազարյանի հաջորդ նամակից, ղզլարահայությունից դիմումը հասել էր կառավարություն, և այժմ անհրաժեշտություն էր առաջացել, որ խնդրի առնչությամբ կարծիք հայտնեն նաև Կովկասի փոխարքան: Այլևհետև, կարծում ենք, որ Հ. Լազարյանի ակընկալիքները կառավարչապետ Մ. Վորոնցովից տակավին անհիմն չեն եղել, ինչը և արտացոլված է նամակի հետևյալ տողերում. «Ներքին գործերի նախարարը դիմումն ուղարկել է Ձերդ պայծառափայլությունը: Ես չեմ համարձակվում և չեմ էլ ցանկանում կրկին խնդրել Ձեզ ուշադրություն դարձնել Ղզլարի հարցին, և Ձեր բարյացկամությունը, քանզի լիովին համոզված եմ, ինչպես և համոզված են իրենք՝ Ղզլարի բնակիչները, որ Ձերդ պայծառափայլությունը չի զրկի իրենց այն հովանավորությունից, որ նա տաժել է նախնիքս, Կարասուբազար քաղաքների նկատմամբ»⁴⁸:

Ամփոփենք. XIX դ. առաջին կեսին հայկական գաղթավայրերի բազմազան խնդիրների և արտոնությունների պահպանման հետ կապված հարցերում Լազարյան գերդաստանի ներգրավվածությունն ակնհայտ իրողություն է, ինչը և հաստատվում է Մատենադարանում պահվող արխիվային վավերագրերով: Լազարյանների արխիվի բազմաթիվ վավերագրերի ուսումնասիրությունը վկայում է, որ

⁴⁶ Նույն տեղում, վավ. 148, թ. 1:

⁴⁷ Նույն տեղում, թ. 2:

⁴⁸ Նույն տեղում, վավ. 152, թ. 1-2:

հայկական գաղթավայրերը մշտապես ապավինել են Լազարյանների աջակցությանը: Դրանց բովանդակությունը թույլ է տալիս փաստել, որ Լազարյանները ակտիվ նամակագրական կապ են պահպանել հայկական գաղթավայրերի հետ, ամենայն մանրամասնությամբ տեղեկացել են վերջիններիս գործունեությանը և, որ պակաս կարևոր չէ, խնամքով հավաքել ու պահպանել են վերոհիշյալ նամակները: Ինչպես տեսնում ենք, հրապարակման մեջ դիտարկված վավերագրերը լիարժեքորեն բնութագրում են Լազարյանների և ռուսահայ գաղթավայրերի միջև եղած սերտ կապերի և համագործակցության համապատկերը:

ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ⁴⁹

Լազարյանների արխիվ, թղթ. 111, գործ 36, վավ. 27, թ. 1-2:

Записка об армянах, поселившихся в России.

Со времен царя Алексея Михайловича по 1744 год армяне имели въезд в пределы России только для торговли, пользуясь особенным покровительством и монаршим благоволением Императора Петра Великого.

Вследствие высочайшего указа в 29-ой день февраля 1744 года они начали переселяться из Турецких и Персидских владений на жительство в России в области, сопредельные Азии.

В 14-й день ноября 1779 года Императрицею Екатериной была пожалована грамота обществу армян, вышедших из Крыма и основавших города Нахичевань с пятью селениями.

Император Павел 1-ый, покровительствуя армянскому народу, поселившему[ся] в России Высочайшим указом от 4-го января 1799, подтвердил силу грамоты, дарованной в 1779-ом году, а 28-го октября того же 1799 пожаловал грамоты обществам: Астраханскому, Кизлярскому, Моздокскому, Григориопольскому, Крымскому, Дербентскому. Сими грамотами в общих предметах между собою согласно Всемилоостивейшим постановлено: пользоваться им свободною торговлею на сухом пути и на морях внутри и в Империи Российской, не принуждать записываться в Российское купечество, увольняя при том от податей. В особенности же каждому [документ обрывается – Г. О.].

⁴⁹ Թուսերէն բնագրերը բերվում են ժամանակակից ուղղագրությամբ և կետադրությամբ:

ՄՄ, Լազարյանների արխիվ, Թղթ. 111, գործ 36, լիսվ. 24, Բ. 1-2:

**[Օտ]ношение статс-секретаря Николая Назарьевича Муравьева
статскому советнику Лазареву.**

Всеподданнейшее прошение Епархиальных Архиепископов обитающих в России и Бессарабии Армян, об освобождении Армян по руководству данных им привилегий и права от записывания в гильдии купечества, увольняя притом от податей и службы и об удостоении Высочайшею конфирмациею устава Лазаревой Армянской гимназии высших наук и восточных языков в Москве, а также и все доставленные ко мне от Вас и брата Вашего Христофора Екимовича бумаги, до означенных предметов относящиеся, препровождены мною, [по] Высочайшему Государя Императора соизволению в Комитет Г[о]с. Министров, для безотлагательнаго рассмотрения и представл[ения] Его Императорскому Величеству. Извещая о сем Вас, милостивый государь мой, имею честь быть с соверш[енным] почтением

Ваш покорнейший слуга,

На подлинном Н. Муравьев

№ 1964

Москва

29-го Сентября 1826 года.

Его Высокородию Н.Е.Лазареву

ՄՄ, Լազարյանների արխիվ, Թղթ. 111, գործ 36, լիսվ. 52, Բ. 1-2:

**В записке об Армянах, поселившихся в России, упоминаются
следующие Высочайшие Грамоты и указы**

1. Торговый договор 31-го Мая 1667 года и дополнение 8-го Февраля 1673 года.
2. Указы Правительствующего Сената 2-го Мая 1711 года.
3. Указ 23-го Сентября 1723 года.
4. Указ 1744 года 29 февраля.
5. Указ Правительствующего Сената 1746 года 17 сентября.
6. Указ [Правительствующего Сената] 1748 года 11 мая.
7. Указ [Правительствующего Сената] 1749 года 26 июня.
8. Указ [Правительствующего Сената] 1754 года 23 мая.

9. Высочайший указ 1762 года, Августа 10.
10. Манифест 1763 года Июня 22.
11. Высочайшая конфирмация 5 Июля 1764 года на доклад Астраханского губернатора Бекетова.
12. Высочайший указ к Оному губернатору 1765 года 13-го января.
13. Грамота Патриарху Симиону 1768 года июня 30.
14. Указ 1765 года января 13-го.
15. Грамота Нахичеванскому Обществу 1779 года 14-го ноября.
16. Указ 1-го марта 1797 года об Астраханском обществе.
17. Указ 1799 года 4 января об Нахичеванском обществе.
18. Указ 1799 года 15 апреля о Дербентском, Крымском, Григориопольском, Кизлярском, Моздокском и Можарском обществах.
19. Грамота 1799 года 28-го октября Астраханскому, Кизлярскому и Моздокскому обществам.
20. Грамота 1799 года 28-го октября Григориопольскому обществу.
21. Грамота 1799 года 28-го октября Крымскому обществу.
22. Грамота 1799 года 28-го октября Дербентскому и Мускурскому обществу.
23. Грамота 1802 года мая 19 Государя Императора Александра 1-го.
24. Грамота 1802 года 21 декабря Государя Императора Александра 1-го всем обществам.
25. Манифест 1807 года 1 января, 9я статья.
26. Высочайшее повеление 1808 года 6 ноября об отсрочке записи Армян в гильдии.
27. Указ Правительствующего Сената 1813 года ноября 20.
28. Манифест 1824 года ноября 14 с дополнительным постановлением о гильдиях - §72,76 и 203.
29. Предписание Министра Финансов Астраханской казенной палаты 1825 года 13 февраля за N 1096.

При сем ныне предоставляются (նշում է կատարված, երբ տրամադրվել է պատճեններն – Հ. Օ.):

ՄՄ, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 111, գործ 36, վավ. 59, թ. 1-3⁵⁰:

Главноуправляющий Грузии генерал Ермолов, касательно обитающих в России Армян, особенно жителей городов Астрахани, Кизляра, Моздока, равно и других мест, сделал следующее представление:

“Армяне, пользуясь разными льготами в России, в продолжении многих лет, в избыток способов своих и предостаточно состоянии своим, забыли первобытное свое положение в Турции, Персии и Грузии, где ничего для них не было верного и где в ежеминутной находились они опасности.

Они, Армяне с 1807 года, то есть со времени издания первого манифеста о купечестве, не исполнили нигде Высочайшей воли, и ни один из них не записался в гильдию, упираясь на привилегии, им дарованные. Не хотят и думать о том, что Высочайшие указы, после привилегий последовавшие, уничтожают уже грамоты”.

Наконец после пространного объяснения образа и положения торговых оборотов Армян в России и после приведения разных причин и неудобств, генерал Ермолов представляет и полагает, что если оставить

Գլխաւոր կառավարիչն Վրաստանի գէներալ Եւմորովն վասն ի Ռուսաստան բնակեալ հայոց, մանաւանդ յաղագս բնակչացն քաղաքաց Աստրախանի, Դզլարու, Մոզգոկու, նմանապէս եւ այլ տեղեաց արարեալ է գլխտագայ առաջարկութիւն:

«Հայք ունենալով զօգուտ յայլեւ այլ առանձնական թոյլատուութեանց ի Ռուսաստան ի տեւել ամաց բազմաց առաւելութեամբ հնարագիտութեան իւրեանց եւ բաւական հարստութեամբ մոռացեալ են զնախնի վիճակ իւրեանց ի Տաճկաստան, ի Պարսկաստան եւ ի Վրաստան, ուր վասն նոցա ոչ գոյր բնաւ հաստատուն ինչ, ուր եւ յամենայն վայրկեանի գտանէին նոքա ի մէջ վտանգից: Հայք ի 1807 ամէ, այս ինքն՝ ի ժամանակէ, երբ տուաւ առաջին մանիֆեստն վասն վաճառականութեան, ոչ ուրեք կատարեցին զբարձրագոյն կամս, եւ ոչ ոք ի նոցանէ կամեցաւ գրիլ ի դասս վաճառականաց, վստահացեալ ի պարգեւեալ նոցա արտօնութիւնն, եւ ոչ իսկ կամին ի միտ առնուլ զայն, թէ բարձրագոյն հրամանք զկնի արտօնութեանց տուեալք խափանեն միանգամայն գհրովարտակս»:

Վերջապէս զկնի յերկար յայտնելոյ զեղանակ եւ զդրութիւն յարաբերութեանց վաճառականացն Հայոց ի Ռուսաստան, եւ զկնի ի մէջ մատուցանելոյ զզանազան պատճառս եւ զանկարութիւն, գէներալ Եւմորովն

⁵⁰ Վավերագիրը ուստե՛ն է՝ Լազարյանների զուգահեռ հայերեն թարգմանությամբ և վերլուծությամբ:

Армянам по-прежнему пользоваться правами и преимуществами привилегий, то вся торговля обитаемых ими краев останется в одних руках им, а Российское купечество стеснится, потерпит убытки и даже зависеть будет от них Армян. А потому заключает: “что он признает полезнейшим и выгоднейшим средством, единожды указом уничтожить все дарованные прежде Армянам привилегии и ввести их Армян и все их общество решительно в общий состав и в общий порядок подданных России, без всяких преимуществ против природных Россиян”.

Таковое к разорению Армян безвыгодное представление генерала Ермолова, сделано в Министерство и поднесёе оставалось в тайне, но теперь при старании открыто.

Верные известия сии доставлены нынче из С. Петербурга. Следовательно, по делу Армянских обществ встречаются по сим причинам большие затруднения, кои должно отвратить попечением и благоразумными мерами.

առաջի առնէ եւ համարի, զի եթէ թողցեն զհայս ըստ առաջնոյն օգտիլ իրաւամբք եւ նախամեծարութեամբ արտօնութեանց բոլոր վաճառականութիւնն կոչ// ուր նոքա բնակին, մնասցէ միայն ի ձեռս նոցա, իսկ վաճառականութիւնն ռուսաց դադարեացէ, կրեսցէ վնասս եւ միանգամայն կախիցի զՀայոց միայն: Եւ յայսցանէ հետեւեցուցանէ, «Թէ համարի առաւել օգտակար հնար, միանգամ հրովարտակաւ ոչնչացուցանել զամենայն կանխաւ արտօնութիւնս՝ պարգեւեալս հայոց, եւ ածեալ զնոյն Հայս եւ զամենայն հասարակութիւնս նոցա վճռաբար ի միակցութիւն եւ ի կարգ հպատակացն ռուսաց, առանց նախամեծարինչ առնելոյ զնոսա քան զբնական ռուսս»:

Այսպիսի ի վնաս Հայոց անօգուտ առաջարկութիւն գեներալ Եւմոլովի առաքեալ էր ի կոմիտետն մինիստրաց եւ ցայսօր անյայտ էր, բայց այժմ հետեւողութեամբ գտեալ են զայն:

Այսոքիկ հաւատարիմ համբաւք հասին ի Ս. Պ[ետեր]բուրգոյ: Ուրեմն վասն հայոց հասարակութեանց գործոց ըստ այսց պատճառաց ընդ առաջ ելանեն մեծամեծ դժուարութիւնք, զորս պարտ է յետս դարձուցանել հոգատարութեամբ եւ խոհականութեամբ:

HRANT OHANYAN

THE LAZARIANS AND THE ARMENIAN COMMUNITIES IN RUSSIA

Keywords: Matenadaran, archive of the Lazarians, letters, Hovakim, Khachatur and Hovhannes Lazarians, Armenian dioceses, support, sponsorship, privileges.

The article discusses the relationship and cooperation between the Lazarians and the Armenian communities in Russia in the first half of the 19th century, whose main goal was preserving the privileges of the Armenian communities in Russia.

The Lazarians' archive in Matenadaran contains numerous documents concerning their many-sided support of the Armenian communities in Russia. The prominent representatives of the family, Hovakim (Yekim) Lazarian (1743-1826) and his sons and successors Khachatur (Christopher) (1789-1871) and Hovhannes (Ivan) (1786-1858) Lazarians provided their immediate support and sponsorship for almost all issues concerning Russian-Armenians, properly presenting them to the Russian authorities. They were always engaged in pro-Armenian activities, maintaining close relations with local Armenian dioceses and communities.

The author has studied more than two dozen archival documents that confirm the Lazarians' active participation in the life of Armenian communities.

ГРАНТ ОГАНЯН

ЛАЗАРЕВЫ И АРМЯНСКИЕ КОЛОНИИ В РОССИИ

Ключевые слова: Матенадаран, архив Лазаревых, письма, Еким Лазаревич Лазарев, Иван Екимович Лазарев, Христофор Екимович Лазарев, армянские епархии, поддержка, покровительство, привилегии.

В статье исследуются факты тесных связей и взаимодействий между Лазаревыми и армянскими колониями в первой половине XIX века, основной целью которых было сохранение привилегий армянских колоний.

В фонде Лазаревых в Матенадаране хранится множество документов, касающихся всесторонней поддержки, оказываемой Лазаревыми армянским колониям. Выдающиеся представители рода – Еким (Оваким) Лазаревич (1743-1826) и продолжатели его дела, сыновья Иван (Оганнес) (1786-1858) и Христофор (Хачатур) (1789-1871) Лазаряны оказывали непосредственную поддержку и покровительство во всех вопросах, касающихся армянских колоний, должным образом представляя их российским властям, занимались проармянской деятельностью, поддерживали постоянный контакт с местными армянскими епархиями и общинами.

Исследование основано на изучении более двух десятков архивных документов, которые подтверждают активное участие Лазаревых в жизни армянских общин.